

Občasna razstava »Okupatorjevi zapori in taborišča« v Muzeju narodne osvoboditve

Letošnja občasna razstava Muzeja narodne osvoboditve pri Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja »Okupatorjevi zapori in taborišča« ni bila slučajnostna. Prirejena je bila z namenom, da v vrsti občasnih razstav poseže v novo tematiko, ki doslej še ni bila obravnavana, vendar pa je tesno povezana z osvobodilnim gibanjem in zato potrebna študijske obdelave in prikaza.

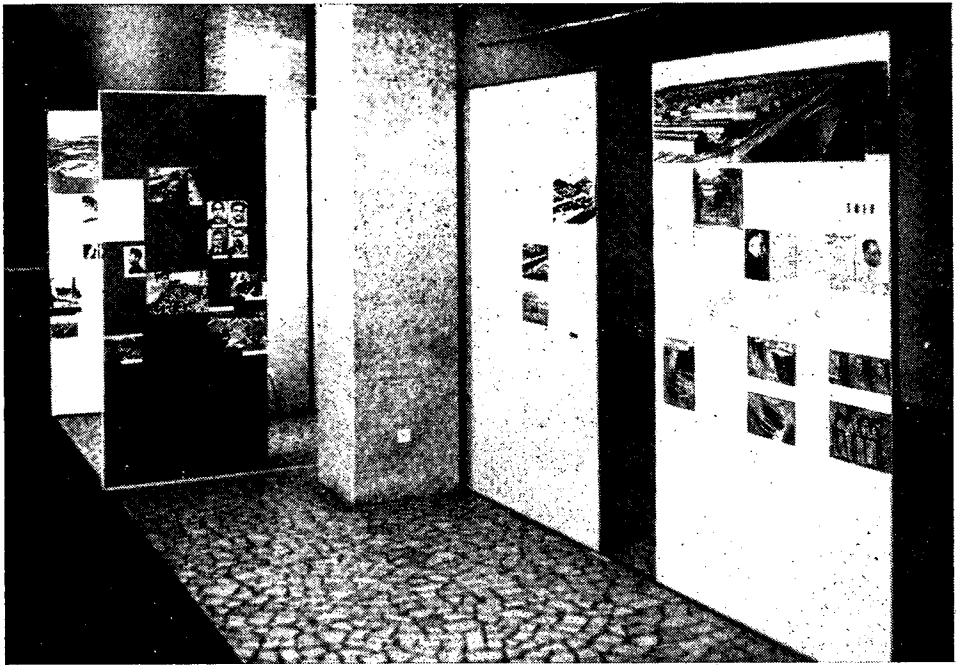
Pravzaprav je razstava na to temo enkrat že bila. To je bilo poleti 1946. leta, priredila pa jo je takratna Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev. Po izjavi nekaterih očitidcev te razstave je bila prirejena v velikem obsegu in s številnimi eksponati v prostorih današnje Mestne knjižnice v Gosposki ulici. Toda danes, po štirinajstih letih, ni bilo mogoče dobiti nikjer scenarija razstave, nobenega eksponata in niti enega fotografskega posnetka z razstave. Le v povsem neurejenem arhivu bivše Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev v Vojnoistorijskem inštitutu v Beogradu sta ohranjena dva skromna šolska zvezka z imeni in nekaj toplimi izjavami takratnih obiskovalcev. To, nekaj skromnih zapisov o razstavi v dnevnikih in izjav obiskovalcev te razstave, je vse, kar danes vemo o njej. Torej škoda, ki je ni mogoče oceniti, posebno za številne predmete in dokumente, ki so jih takratni razstavljalci uspeli zbrati v velikem številu.

Zato so morali prireditelji letošnje razstave pričeti z delom povsem znova. V teh letih so namreč le redki predmeti iz taborišč in zaporov prišli v muzejske zbirke — bivši interniranci so s svojimi »spominki« neločljivo povezani, vsekakor veliko bolj kot nekdanji partizani, kar je pokazalo tudi zbiranje za letošnjo razstavo, muzejska knjižnica pa je zaradi deviznih težav zelo redko inventarizirala kakšno nemško, češko, poljsko ali drugo knjigo iz bogate inozemske literature o nekdanjih internacijskih taboriščih.

Študijsko se pri nas resneje ni nihče ukvarjal z internacijami. Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev je leta 1946 izdala na osnovi precej bogatega italijanskega arhiva knjigo Internacije. Toda to je tudi edina študijska publikacija te vrste. Izšla je sicer dolga vrsta spominskih člankov, osebnih zapisov, kratkih reportaž in literarnih stvaritev iz internacijskih taborišč, toda to so le fragmenti, ki bodo vsem tistim, ki jih bo zanimala usoda desetisočev interniranih pristašev osvobodilnega gibanja ter njihovo delo in doprinos zanj v zaporih in taboriščih, bolj ali manj obrobnege pomena.

Zato začetek ni bil lahek. Pregledati je bilo treba obsežne arhive, ki hranijo — razen italijanskih — le redke in skromne podatke o interniranju naših ljudi; prebrati najvažnejša dela bogate inozemske literature o nemških taboriščih; zbrati čimveč spominov in podatkov nekdanjih internirancev o delu Slovencev in Jugoslovanov v taboriščih, posebno še za italijanska taborišča, ker o njih ni literature, in temeljito dopolniti muzejske zbirke z raznimi predmeti, fotografijami in izvirnimi likovnimi deli.

Kljub raznim težavam in razmeroma kratkem času je bilo zbranega precej gradiva: nekaj tisoč dokumentov, okrog 300 novih fotografij in ravno toliko predmetov ter preko 1500 novih izvornih likovnih del.

Pogled na del občasne razstave »Okupatorjevi zaporji in taborišča«, ki je bila odprta 26. novembra 1960 v Muzeju narodne osvoboditve IZDG v Ljubljani

Študij tega gradiva je dal poročstvo za postavitev razstave v danih prostornih možnostih. Ker pa bi bila avla muzeja, ki je namenjena za postavljanje občasnih razstav, premajhna, je bilo potrebno izprazniti še dva prostora stalne razstave — sobo herojev in dvorano, kjer so razstavljena likovna dela. Tako je bilo zagotovljeno, da so zaporji in internacije prikazani v širini osnovnega koncepta: njihov splošni prikaz, izbor likovnih del in literatura.

Marsikdo od bivših zapornikov in internirancev se je ob takem prikazu razstave morda vprašal, če ni razstava preveč vsesplošna in premalo slovenska ali jugoslovanska. Res je! Toda za zdaj je bilo mogoče iz gradiva, s katerim smo razpolagali, napraviti samo nekaj splošnega, z delnimi pogledi na delo jugoslovanskih komunistov in drugih antifašistov pri trdem delu za osvobodilno stvar za debelimi zidovi in za bodečimi naelektrenimi žicami. Če pa se bo kdo stalno in vztrajno ukvarjal s tem problemom, če bo sekcija za internirance pri Glavnem odboru Zveze borcev organizacijsko dobro delovala in če ji bodo njeni člani dajali pomoč s podatki in izročanjem gradiva, ki ga še imajo in včasih preveč ljubo-sumno hranijo, takrat bo to mogoče. Takrat bo mogoča ena sama obširna razstava samo o zaporih, samo o italijanskih in samo o nemških internacijah. Še več! Morda bo celo možna izčrpna razstava o enem samem taborišču.

Prvi so prikazani na razstavi zaporji. Na nekaj panojih so fotokopije dokumentov in fotografij, ki nam povedo, kako so Nemci začeli zapirati Slovence na Štajerskem in Gorenjskem. V Slovenijo so prišli Nemci z že izdelanimi sezname, napravljenimi s pomočjo petokolonašev že pred začetkom aprilske vojne. Na osnovi teh seznamov so pozapri več tisoč Štajercev in Gorenjcev, ki so jih kmalu začeli seliti v Srbijo in na Hrvaško. Ko se je poleti 1941 razmahnilo narodno-

osvobodilno gibanje, so se zaporji ponovno napolnili ter so bili prenapolnjeni vse do osvoboditve. Dokumenti nam povedo, kakšna je bila zmogljivost zaporov in dejansko stanje v njih, zakaj zaporji so bili stalno prenapolnjeni, v njih pa je bila nečistoča in mrčes. Najhujše pa je bilo v zaporih mučenje. Poznali so dve vrsti mučenj: navadno in poostreno. Če pri »navadnem«
zasliševanju zapornik ni vsega priznal, je gestapovec, ki je vodil zaslišanje, predlagal »poostreno«
zasliševanje, ki ga je odobril neposredni starešina na osnovi posebnega obrazca. Fotokopija tega danes edinega dokumenta, ki ga pozna tudi tovrstna svetovna literatura, je razstavljena. Potem se je začelo mučenje, podobno srednjeveškemu. Tu gestapovci niso poznali meja in marsikdo je pri tem umrl ali pa so ga sami ustrelili.

Glavni nemški zaporji so bili v mariborski kaznilnici, mariborskih sodnih zaporih, v celjskih sodnih zaporih (tako imenovanem Starem piskru) in v Begunjah. Tu so tudi streljali talce: na dvorišču mariborskih zaporov 667, v Starem piskru 374, iz begunjskih zaporov pa 849. Iz teh zaporov so vodili zapornike v razna koncentracijska taborišča, kjer jih je velika večina tudi umrla, oslabljena od gladu in izčrpanosti.

Italijanski sistem je bil drugačen. Tu je aretiranim pristašem narodnoosvobodilnega gibanja sodilo posebno vojaško vojno sodišče II. armade v Ljubljani, ki je v času svojega obstoja od 7. novembra 1941 do kapitulacije Italije vodilo 8737 procesov proti 13.186 Slovincem. Izreklo je 83 smrtnih obsodb, 412 dosmrtnih kazni, 3082 obsojenec pa je bilo obsojenih na do 30 let ječe. Obsojenci so prestajali kazni v zloglasnih italijanskih zaporih, kjer so morali prenašati šikane jetniških upravnikov, nadzornikov in paznikov, ki so jih ob najmanjšem prestopku pošiljali v »samice«, kjer so se ob kruhu, vodi in srednjeveškem mučenju določeno dobo »pokorili«
za svoje »grehe«.

V vitrinah so razstavljeni zanimivi predmeti, izdelani v zaporih, zaporniške knjige iz Radovljice, Brežic, Ptuja in Ljubljane. V tem oddelku razstave sta lepi maketi Starega piskra in Begunj, obiskovalci pa imajo tudi vpogled v fotokopije zaporniških knjig iz ljubljanske prisilne delavnice.

Drugi del razstave prikazuje nemške internacije.

V začetku nemških internacij je kratek prikaz njihove zgodovine. S prihodom Hitlerja na oblast so začeli nacisti v Nemčiji z režimom koncentracijskih taborišč, kamor so spravljali tako imenovane »Schutzhäftlinge«, to je ljudi, ki so bili rajhu nevarni ter jih je bilo treba izolirati. Prvo taborišče je bilo Dachau, ustanovljeno že spomladi 1933. leta. Temu so sledila še druga, ki so jih napolnili z nemškimi komunisti, antifašisti in Židi. Po priključku Avstrije Nemčiji so ustanovili taborišče Mauthausen, največ pa med drugo svetovno vojno 1939—1945, ko so nastala največja in najhujša taborišča. Tako je bilo ob koncu vojne v Nemčiji 15 velikih matičnih taborišč, od katerih je imelo vsako na desetine svojih podružnic. Velik zemljevid nam to nazorno pokaže: vsa Nemčija je bila posejana s koncentracijskimi taborišči, ki je šlo skozi trnovo pot okoli 7,300.000 ljudi, od katerih so jih nacisti sami izpustili le okoli 200.000, osvoboditev pa jih je dočakalo le okoli 500.000.

Temu sledi zanimiv in dokumentarno dovolj utemeljen del razstave, ki nam pokaže kriterij za interniranje Slovincov iz Štajerske in Gorenjske. V letu 1941 so internirali najprej komuniste, nato pa aktiviste osvobodilnega gibanja in ujetе partizane, kolikor niso bili obsojeni na smrt. V letu 1942 so se ujetim borcem narodnoosvobodilne vojne, aktivistom in podpornikom narodnoosvobodilnega gibanja pridružili še sorodniki ustreljenih talcev, padlih partizanov in na begu ustreljenih zapornikov. Zbirališča za te so bila v celjski okoliški šoli, v Šentvidu nad Ljubljano in v Goričanah pri Medvodah. Starše so ločili od otrok. Ženske so pošiljali v taborišča, otroke pa v zbirna taborišča Frohnleiten na Štajerskem in Windsheim pri Nürnbergu na Bavarskem. Tu so jih rasno pregledali ter one z oceno I. in II. poslali v domove posebne organizacije »Lebensborn«, kjer so

esesovski oficirji brez otrok (ti so morali imeti po posebnem zakonu vsaj štiri otroke — lastne ali posvojene) posvajali otroke do treh let starosti. Od tod izvirajo primeri posvojitve, Pirečnika, Zagožna, Acmana in drugih, ki so našli svoje starše šele dolgo po osvoboditvi.

Ti podatki doslej niso bili poznani širšemu krogu ljudi, zato so na razstavi širše prikazani in tudi z dokumenti bolj utemeljeni.

Od tod naprej se začne prikaz najbolj znanih uničevalnih taborišč, v katerih so trpeli tudi Slovenci. Kot prvo je prikazan Auschwitz (Oswiecim) z 39 podružnicami, od katerih je dobro poznana Brzezinka-Birkenau, kjer je bilo v letu 1942 osrednje žensko taborišče. Tu je bilo v transportnih knjigah taborišča v letih 1941—1943 vpisanih 932 Jugoslovanek. Nato sledijo taborišča Flossenburg, Bergen-Belsen, Dora, Neuengamme, Sachsenhausen in Natzweiler-Struthof, znana po sadištnem mučenju internirancev in internirank s strani komandantov, paznikov in paznic ter gestapovskih zdravnikov, ki so na cenemem materialu — internirancih preizkušali svoja megalomanska zdravila in preparate, kar se je v največ primerih končalo s smrtjo prekušanecv.

Največ prostora je odmerjenega taboriščem Buchenwald, Ravensbrück, Dachau, Mauthausen in taborišču Podljubelj. V teh taboriščih je bilo mnogo Slovencev in Jugoslovanov, tu jih je največ za vedno ostalo, tu so bili interniranci tudi najbolj organizirani. Taborišče Buchenwald ni prikazano samo po sadizmu komandanta Kocha in njegove žene, ki sta internirance, ki so imeli na telesu vtetovirane risbe, zapisala smrti samo zato, da so njihove kože strojili v galanterijsko usnje, ali pa skupno z gestapovci konservirala človeške glave, ki so si jih esesovci nato med seboj poklanjali, temveč tudi po tem, da je imelo dobro organiziran Mednarodni komite; ta ima zaslugo, da so interniranci 11. aprila 1945 taborišče sami osvobodili ter izročili naslednjega dne zavezniški vojski okoli 250 nemških zločincev. Pri osvoboditvi je sodelovalo tudi 16 jugoslovanskih vojaških skupin. Enako skrbno so glede na razpoložljivo gradivo prikazana taborišča Ravensbrück ter Dachau in Mauthausen, kamor je šlo največ Slovencev. K Mauthausnu je spadala tudi ena njegovih podružnic, taborišče Podljubelj, edino nemško taborišče na slovenskih tleh, kjer je bilo poleg 64 Slovencev največ Francozov ter nekaj Poljakov in Rusov. Tržičani so posebno lepo sprejeli Francoze ter ilegalno vzdrževali zvezo med njimi in njihovimi svojci iz Francije. Pano, ki nam prikazuje taborišče Podljubelj, to zvezo dobro pokaže in prav tako zahvalo Francozov; ki so jo izkazali takoj po končani vojni s skromnim, toda prisrčnim letakom, nekaj let nato pa nekdanji interniranec Gastone G. Charles s svojo knjigo »Karawanken«, ki nosi podnaslov *Le bain dans neige*.

Tudi predmeti iz nemških taborišč nam mnogo povedo. Nekateri od njih (lično izdelan šah iz Ravensbrücka in drugo) so bili izdelani iz materiala, odnesenega iz tovarne Siemens, kjer so interniranke delale. Če bi bilo oko gestapovske paznice bolj budno in bi opazilo to neznačno organizirano sabotažo, bi se stvar končala s smrtjo. Tudi čudovite risbe Jožeta Polanjka in Vlasta Kopača so bile izdelane kljub grožnji s smrtjo. So pa prav te po obliki skromne risbice edini »predmeti« na razstavi, iz katerih veje tisti grozni Mauthausen in Dachau, ki ju poznamo iz pripovedovanja preživelih. Vsi ti predmeti nam pokažejo tudi veliko voljo naših ljudi, saj so jih delali po končanem delu, kjer so jih gestapovci nečloveško priganjali, ob pičli hrani, v nemogočih higienskih razmerah ter v večnem strahu pred strelom, vislicami ali plinsko pečjo.

V eni od dvoran stalne razstave so prikazane italijanske internacije.

Mnenje, da je gradiva za dokumentacijo italijanskih taborišč dovolj, je le delno resnično. Res je, da je mnogo arhivskega gradiva iz priprav za interniranje naših ljudi in racij v Ljubljani ter v ostalih krajih, zasedenih od italijanskih oblasti. Zelo malo pa je arhivskega gradiva o samih internacijskih taboriščih. Ker pa je bil režim v teh taboriščih, kljub vsemu lažji kot v nemških, se je iz

njih ohranilo mnogo več osebnih predmetov internirancev, od raznih »spominkov« preko taboriščnih »časnikov« do izredno velikega števila risb naših znanih umetnikov in samoukov, ki dajejo temu delu razstave poseben ton.

Zato se prikaz italijanskih internacij bistveno razlikuje od prikaza nemških. Če je mogoče dandanes vsaj v grobem prikazati na razstavi vsa najbolj strahotna nemška taborišča na osnovi literature, napisane po osvoboditvi, tega ne moremo reči za italijanska taborišča. O njih ni literature. Nemška taborišča so opisali nemški antifašisti, Poljaki, Čehi in drugi, ki so jih preživeli. Italijanska taborišča pa bi morali opisati Slovenci, Hrvatje in Črnogorci, ki so tam trpeli. Toda doslej ni razen »Internacij« in »Rabskega zbornika« izšlo še nobeno dokumentarno delo, ki bi resneje opisalo razmere italijanskih taborišč. Je pa zato mnogo več ostalega dokumentarnega gradiva iz taborišč Rab, Gonars, Visco, Monigo, Padova, Renicci, torej iz taborišč, kjer so bili v večini Slovenci. Zato je ta del razstave za razliko od nemških internacij povsem »slovenski«, to je, da z dokumenti, fotografijami, risbami in raznimi predmeti pokaže pot slovenskih internirancev od začetka, ko je v glavah italijanskih generalov zrasla ideja za interniranje slovenskih ljudi, pa do konca, ko so se ti interniranci, na primer na Rabu po zaslugi močne partijske in frontne organizacije povezali v vojaško enoto — rabsko brigado — ki se je kmalu po zlomu Italije vključila v vrste narodnoosvobodilne vojske.

Zadnji del razstave prikazuje dela slikarjev — umetnikov in samoukov, ki so jih ustvarili v zaporih ter v italijanskih in nemških taboriščih. Zaradi pomanjkanja prostorov je prikazano le 116 del. Vendar je to samo majhen del tega, kar je muzeju uspelo v tem času zbrati, in če smo pravični, tudi rešiti pred propadom. Pri zbiranju gradiva za razstavo je bilo zbranih namreč 1500 del, ustvarjenih v glavnem neposredno v zaporih in internacijskih taboriščih. To so dela naših znanih slikarjev (Ivan Čargo, Boris Kobe, Stane Kumar, France Kunaver, Vlado Lamut, Mirko Lebez, Zoran Mušič, Nikolaj Omerza, Božo Pengov, Nikolaj Pirnat, Jože Polanjko, Cita Potokar, Ljubo Ravnikar, Rajko Šubic, Ante Trstenjak, France Uršič, Bruno Vavpotič, Drago in Nande Vidmar, Milan Batista, Bogdan Borčič, Marjan de Reggi, Vito Globočnik, Marjan Keršič, Saša Kump, Vladimir Lakovič, Jakob Savinšek, Marjan Tršar in Janez Vidic), ki so v najbolj različnih tehnikah in na materialu, ki so ga imeli na razpolago, risali najrazličnejše prizore iz taboriščnega življenja. V glavnem so to dokumentarna dela, ki so nastala v naglici, ker je hotel avtor ta ali oni motiv ohraniti v spominu ter ga kasneje verjetno v podrobnosti izdelati.

Poleg znanih in priznanih umetnikov imamo vrsto del samoukov (Jože Arhar, Slavko Balentin, Marjan Bohinc, Franc Boštjančič, Slavko Dular, Otmar Drelese, Leon Furlan, Janez Garbajs, Tine Horvat, Miran Istenič, Maks Jeza, Svatopluk Kasal, Miro Hehler, Vlasto Kopač, Jože Kranjc, Janez Lajevec, Milan Lorbek, Marjan Pengov, Marjan Potnik, Dušan Povh, Franc Scagnetti, Bojan Stupica, Herman Vrečko, Boris Wester, Milan Zajc, Črt Zorc, Miro Zor, Franjo Zorko in Joakim Župančič), ki sicer nimajo del posebne umetniške vrednosti, vendar pa so dokumentarno izredno pomembna in prepričljiva ter sodijo v muzejske zbirke.

Del prostora na razstavi zavzema literatura o zaporih in taboriščih. Razdeljena je na tri dele. Prvi del prikazuje dela, nastala v zaporih in taboriščih, ki so jih pisali z roko sami zaporniki. Razumljivo je, da je teh del zelo malo (Kapu-cinski toti, Arestant, Kronika, Prava uš, Kibla, Naša borba, Novice izza žive, Višek — Visco, Rdeči cvet, Jutro, Zwickavska bisaga, Razcvit in Jež za žico), zato so pa tembolj dragocena in zanimiva. V drugem delu je partizanska literatura o taboriščih, ki je nastala v letih 1943—1945. Največji del pa zavzema povojna literatura. Tu prevladuje v glavnem inozemska, ker Slovenci in sploh Jugoslovani obširnejših in tehtnejših dokumentarnih knjig iz taborišč še nimamo.

Ob otvoritvi razstave je izšla drobna knjižica »Okupatorjevi zapori in taborišča«. V njej je podan kratek pregled nasilja, ki so ga uporabljali okupatorji pri zatiranju narodnoosvobodilnega gibanja. Knjižica je dobro dopolnilo k sami razstavi, ker dobi tu obiskovalec sicer kratko, toda precej izčrpno sliko zaporov in internacij, torej tudi to, česar na razstavi včasih zaradi pomanjkanja gradiva, včasih pa zaradi pomanjkanja prostora ni bilo mogoče pokazati. Je pa knjižica tudi naše prvo delo, kjer so na kratko obdelani zapori in nemške internacije. Zato je solidna osnova za širšo študijsko obdelavo tega posebnega področja našega narodnoosvobodilnega boja.

Miroslav Luštek